

Epistemological Strategies of a Religious Government in Preventing Cultural Damages With Emphasis on the Holy Quran and the Sunnah

Enayat Sharifi

Associate Professor of Islamic Education,
Allameh Tabataba'i University, Tehran,
Iran

**Seyed Majid Ghasemi
Petroodi** *

Ph.D. Student, Lecturer in Islamic Studies,
Allameh Tabataba'i University, Tehran,
Iran

Mohammad Sedghi

Assistant Professor of Islamic Education,
Allameh Tabataba'i University, Tehran,
Iran

Hesameddin Khalatbari

Associate Professor, Department of Islamic
Education, Allameh Tabataba'i University,
Tehran, Iran

Abstract

One of the duties of a religious government is to ensure the intellectual, spiritual and psychological security of the people in a society. This research aims to investigate the methods of a religious government in preventing cultural damage using a descriptive-analytical method; the main question which is to be answered is as follows: What are the epistemological strategies of a religious government in preventing cultural damages? In a general division, cultural strategies could be divided into practical (behavioral) strategies and epistemological strategies. Epistemological strategies are further divided based on perspective, tendency, and action. Belief in monotheism, prophethood, imamate and resurrection are among the

* Corresponding Author: smghpetroodi@gmail.com

How to Cite: Sharifi, E., Ghasemi Petroodi, S. M., Sedghi, M., Khalatbari, H. (2022). Epistemological Strategies of a Religious Government in Preventing Cultural Damages With Emphasis on the Holy Quran and the Sunnah, *A Research Journal on Qur'anic Knowledge*, 13(49), 1-28.

most important perspective-based epistemological strategies that play a fundamental role in preventing and removing cultural damage, and the religious government is obliged to try to strengthen these beliefs. Raising people's awareness, promoting the culture of seeking justice and rejecting tyranny, presenting religious teachings in an easy and simple way, and promoting religious teachings based on freedom are among the tendency-based epistemological strategies. And confronting harmful ideas such as heresy, eclecticism and skepticism, superstition and blind imitation of foreign culture is among the action-based strategies of a religious government in preventing and removing cultural damages.

Keywords: Epistemological Strategies, Cultural Damages, Religious Government, The Qur'an, The Sunnah.

راه کارهای معرفتی حکومت دینی در رفع آسیب های فرهنگی با تأکید بر قرآن و سنت

- عنایت شریفی | دانشیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران
- سید مجید قاسمی پطرودی * | دانشجوی دکتری مدرس معارف اسلامی رشته انقلاب اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران
- محمد صدقی الانق | استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران
- حسام الدین خلعتبری | دانشیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

چکیده

یکی از وظایف حکومت دینی تأمین امنیت فکری، روحی و روانی افراد جامعه و دفع آسیب ها می باشد. این پژوهش در صدد است با روش توصیفی و تحلیلی راه کارهای حکومت دینی در دفع آسیب های فرهنگی را مورد بررسی قرار دهد و در این زمینه به این سؤال اساسی پاسخ دهد که راه کارهای معرفتی حکومت دینی در رفع آسیب های فرهنگی کدامند؟ راه کارهای فرهنگی در یک تقسیم بندی کلی به راه کارهای عملی (رفتاری) و راه کارهای معرفتی تقسیم می شوند. راه کارهای معرفتی را می توان به راه کارهای معرفتی نگرشی، معرفتی گرایشی و معرفتی کنشی تقسیم کرد. باوربه توحید، رسالت و امامت و معاد از مهم ترین راه کارهای معرفتی نگرشی هستند که نقش اساسی و بنیادی در رفع آسیب های فرهنگی دارند و حکومت دینی موظف است در تقویت این باورها تلاش نماید و افزایش علم و آگاهی مردم، ترویج فرهنگ عدالت خواهی و ظلم ستیزی، ترویج آموزه های دینی در غالب پذیرش آزادانه، ارائه آسان و ساده آموزه های دینی از راه کارهای معرفتی گرایشی و مواجهه با اندیشه های آسیب زا همانند بدعت گذاری، النقاط و شبهه پردازی، مقابله به خرافه گرایی و مقابله با پیروی و تقلید کورانه از فرهنگ بیگانه، از راه کارهای کنشی حکومت دینی در رفع آسیب های فرهنگی می باشد.

کلیدواژه‌ها: راه کارهای معرفتی، آسیب های فرهنگی، حکومت دینی، قرآن، سنت.

این مقاله مستخرج از رساله دکتری دانشجو می باشد.

* نویسنده مسئول: smghpetroodi@gmail.com

۱. مقدمه

یکی از اهداف حکومت دینی ساختن جامعه توحیدی و هدایت انسان‌ها به ذات باری تعالی می‌باشد. شکی نیست که در رسیدن به این هدف، موانع، مشکلات و آسیب‌هایی به وجود می‌آید. اگر در این باره تدابیری اندیشیده نشود، جامعه دینی آسیب می‌بیند و سرانجامی جز فروپاشی نخواهد داشت. از این رو به نظر می‌رسد راه کارهایی را که می‌تواند در پیش بگیرد در یک تقسیم بندی کلی به راه کارهای معرفتی و راه کارهای رفتاری تقسیم کرد و راه کارهای معرفتی نیز به سه قسم؛ معرفتی نگرشی، معرفتی گرایشی و معرفتی کنشی تقسیم می‌شوند. این پژوهش در صدد است با روش توصیفی و تحلیلی در این باره به سؤالات ذیل پاسخ دهد:

الف) راه کارهای معرفتی نگرشی حکومت دینی در رفع آسیب‌های فرهنگی از منظر قرآن و روایات چگونه می‌باشد؟

ب) راه کارهای معرفتی گرایشی حکومت دینی در رفع آسیب‌های فرهنگی از منظر قرآن و روایات چگونه می‌باشد؟

ج) راه کارهای معرفتی واکنشی حکومت دینی در رفع آسیب‌های فرهنگی از منظر قرآن و روایات چگونه می‌باشد؟

۲. پیشینه پژوهش

درباره پیشینه پژوهش آثار فراوانی نگارش یافته است از جمله کتاب آسیب‌شناسی فرهنگی از دیدگاه قرآن کریم اثر محسن مسلمی، مؤلف در این کتاب به آسیب‌های اجتماعی عصر جاهلیت پرداخته است، کتاب آسیب‌شناسی فرهنگی از دیدگاه نهج‌البلاغه اثر فاطمه دسترنج که در سال ۱۳۹۲ توسط جهاد دانشگاهی واحد استان مرکزی به چاپ رسیده است مؤلف در این اثر به آسیب‌های اخلاقی و ایدئولوژی پرداخته است و کتاب آسیب‌شناسی جامعه دینی اثر عبدالحسین خسروپناه که در سال ۱۳۹۴ توسط نشر معارف به چاپ رسیده است این کتاب به صورت مجموعه مقالات در باره عوامل عقب ماندگی، آسیب‌های دینی انقلاب اسلامی، آسیب‌های دین‌پژوهی معاصر و آسیب‌های جنبش نرم

راه کارهای معرفتی حکومت دینی در رفع آسیب های فرهنگی با...؛ شریفی و همکاران | ۵

افزایی تولید علم را مورد بررسی قرار داده است و مقالات؛ آسیب شناسی مدیریت فرهنگی از منظر قرآن کریم اثر نعمت الله فیروزی و عباس معین فر چاپ شده در نشریه پژوهش های اجتماعی - اسلامی، شماره ۱۰۷، زمستان ۱۳۹۴)، آسیب شناسی جامعه دینی و نقش حکومت در آسیب زایی آن از منظر نهج البلاغه اثر محمدرضا آقایی چاپ شده در نشریه معرفت، شماره ۵۱، اسفند ۱۳۸۰)، مطالعه و بررسی معرفت شناسی دینی و آسیب شناسی آن، اثر فریده نجفی چاپ شده در نشریه علوم اجتماعی پژوهش های علوم انسانی، شماره ۲۷، آذر ۱۳۹۲ و آسیب شناسی فرهنگی تبیین مفهومی، نظری و راهبردی، علیرضا رضایی چاپ شده در نشریه علوم اجتماعی، مهندسی فرهنگی، شماره ۱۷ و ۱۸، خرداد و تیر ۱۳۸۷). ولی به نظر می رسد هیچ یک از منابع یاد شده راه کارهای معرفتی حکومت دینی در رفع آسیب های فرهنگی نپرداخته اند و این مقاله اولین اثری است که در این زمینه به نگارش در می آید.

۳. مفاهیم

۳-۱. حکومت و حکومت دینی

برخی در تعریف حکومت گفته اند: حکومت عبارت است از مجموعه نهادهای فرمانروا، وظایف و اختیارات هر کدام از آنها و روابطی که میان اندام های حکومتی موجود است (ر.ک؛ قاضی، ۱۳۸۳، ج ۴۲۲:۱). برخی دیگر در تعریف آن می نویسند: «حکومت یعنی تشکیلات سیاسی و اداری کشور و چگونگی و روش اداره یک کشور یا واحد سیاسی. تشکیلات دولت که علاوه بر نمایندگی های اجرایی، معمولاً از سه بخش مجریه، مقننه و قضاییه تشکیل می شود. مجموعه بنیادهای سیاسی، قوانین و آداب و رسومی که حاکمیت از طریق آنها اعلام می شود» (آقا بخشی، ۱۳۷۶: ۱۱۵).

بر این اساس منظور از «حکومت دینی» حکومتی است که شناخت و برنامه ریزی مدیریتی آن متکی به منابع معرفتی جامع اسلام (معارف و حیانی، عقلانی، تجربی و کارشناختی، کشفی و شهودی) بوده و مرجعیت همه جانبه دین را پذیرفته است و اهداف و جهت گیری ها، قوانین، مقررات و ساختارها، شرایط کارگزاران و رفتارهای آن بر اساس

منابع جامع دینی مشخص می‌گردد و دست کم در هیچ زمینه‌ای، با آموزه‌های دینی ناسازگاری ننماید.

۲-۳. آسیب‌های فرهنگی

اصطلاح آسیب‌شناسی در رشته‌های مختلف علوم کاربرد دارد. اما در عرصه فرهنگ به بررسی آفات و آسیب‌هایی می‌پردازد که رنگ و لعاب فرهنگی دارند و عناصر تشکیل دهنده و سازنده عادات، رفتار و کنش‌های اجتماعی را تحت تاثیر خود قرار می‌دهد. از آنجایی که اگر جلوی این آسیب‌ها گرفته نشود آنها رفته رفته در فرهنگ اصیل جامعه نفوذ می‌کنند (ر.ک؛ رهنمایی، ۱۳۸۶: ۲۶).

۳-۳. راه کارهای معرفتی

منظور از راه کارهای معرفتی، روش‌هایی است که حکومت دینی می‌خواهد آگاهی‌ها و اطلاعات لازم برای افراد جامعه بدهد تا آنان با آگاهی و شناخت بیشتری با مشکلات و آسیب‌های جامعه پیداکنند. راه کارهای معرفتی را در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان به راه کارهای معرفتی نگرشی، گرایشی و کنشی تقسیم کرد. چرا که مباحث معرفتی یا در حوزه باورها و اعتقادات هستند یا در حوزه گرایشات و تمایلات فطری و یادر حوزه کنش‌ها و واکنش‌ها می‌باشد.

۴. راه کارهای معرفتی نگرشی و آسیب‌های فرهنگی

منظور از راه کارهای معرفتی نگرشی، اصول اعتقادات و باورهای اعتقادی می‌باشد که مهم‌ترین آنها؛ توحید، نبوت و معاد می‌باشند که در اصطلاح به آنها، اصول دین و اعتقادات گفته می‌شود. این سه اصل مورد پذیرش تمام فرقه‌های اسلامی می‌باشد. دو اصل عدل و امامت را که فقط مذهب شیعه قبول دارد. نیز به عنوان اصول مذهب بر این سه اصل افزوده می‌شود که در اصطلاح به آنها اصول دین مذهب گفته می‌شود. باور نداشتن به سه اصل نخست موجب خروج از دین و کفر می‌شود در حالی که انکار دو اصل بعدی، موجب

راه کارهای معرفتی حکومت دینی در رفع آسیب های فرهنگی با...؛ شریفی و همکاران | ۷

خروج از مذهب تشیع است نه دین بر این اساس مهم ترین راه کارهای معرفتی نگرشی عبارتند از:

۴-۱. توحید و یکتاپرستی

در هستی‌شناختی قرآنی توحید و یکتاپرستی در رأس یا کانون هستی می‌باشد. در نگرش قرآن کریم، جهان از خدا نشأت گرفته و سرانجام در سیر تکاملی خود بسوی او باز می‌گردد (بقره: ۱۵۶؛ شوری: ۵۳) او خالق همه چیز است (انعام: ۱۰۱، رعد: ۱۶، زمر: ۶۲، غافر: ۶۲)، خدا جامع همه کمالات و مبرا از همه نواقص است (اعراف: ۱۸)، خدا مالک تمام هستی است و عزت و ذلت بدست اوست (آل عمران: ۲۶، منافقون: ۸، فاطر: ۱۰، یونس: ۶۵، نساء: ۱۳۹)، حکومت مطلق بر جهان فقط از آن اوست (غافر: ۱۶)، سراسر هستی در وجود و کمالات وجودی خود، عین وابستگی و نیاز به خدا هستند و او مطلقاً از همه موجودات بی‌نیاز است (فاطر: ۱۵، محمد: ۳۸؛ اخلاص: ۲)، نه از کسی زاده شده و به وجود آمده و نه کسی از او زاده شده است (انعام: ۱۰۱، اخلاص: ۳)، بی‌همتا است و به هیچ موجودی شباهت ندارد (اخلاص: ۴، شوری: ۱۱)، نه مکان و جهت خاص دارد و نه در قالب زمان قرار می‌گیرد، در هر جایی و به هر جهتی و در هر زمانی می‌توان با او ارتباط برقرار کرد (بقره: ۱۱۵)، از رگ گردن به انسان نزدیک‌تر و نسبت به آنچه در لایه‌های وجودی و ضمیر و درون انسان می‌گذرد، آگاه‌تر است (ق: ۱۶)، عالم به همه چیز است (بقره: ۲۹، مائده: ۹۷، حدید: ۳)، حکیم است (انعام: ۱۲۸، حجرات: ۸؛ ممتحنه: ۱۰)، قادر مطلق است (بقره: ۲۰؛ آل عمران: ۲۹، مائده: ۱۷)، شنونده و بیننده است (حج: ۶۱، لقمان: ۲۸، مجادله: ۱)، هر آنچه در جهان رخ می‌دهد طبق سنت‌های قطعی و تغییر ناپذیر الهی است (نساء: ۲۶؛ آل عمران: ۱۳۷) و.....

باور به توحید و یکتاپرستی نقش اساسی و بنیادی در رفع آسیب‌های فرهنگی دارد. چرا که باور به خدا مانع بروز آسیب‌ها و بحران در بخش‌های مختلف می‌گردد و باعث آرامش و اطمینان قلب (رعد: ۲۸)، توکل (آل عمران: ۱۲۲)، صبر و شکیبایی (بقره: ۱۵۳)، ایجاد روحیه تسلیم و رضا به مقدرات الهی (نمل: ۳۱) می‌گردد. فردی که خدا را ناظر و

همراه خود و حتی از رگ گردن خود، به خود نزدیک می‌بیند(ق: ۱۶) تلاش می‌کند در برخورد با اعضای جامعه و انجام وظایف فردی و اجتماعی، رضایت او را جلب نماید. توجه به عدالت خدا، اینکه هیچ ظلمی را روا نمی‌دارد و حق هیچ مظلومی را ضایع نمی‌کند، زمینه‌شناختی دیگری برای مهار رفتاری اعضای افراد جامعه است هرچه این حالت قوی‌تر باشد، مشکلات فرد کمتر خواهد بود.

۲-۴. اعتقاد به رسالت و امامت

دومین باور دینی که رکن دین داری به شمار می‌رود، اعتقاد به امامت و رسالت می‌باشد. نبوت و رسالت به معنای مقام ابلاغ وحی، در مرتبه اقل، اجرای فرامین الهی و در مراتب بالاتر، تبلیغ و نشر احکام خداوند؛ تربیت نفوس از طریق تعلیم است و رسول موظف به دعوت مردم به سوی خدا، ابلاغ فرامین الهی و تلاش برای رشد فکری فرهنگی است(ر.ک؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۱: ۴۴۰).

اعتقاد به امامت و رسالت در رفع آسیب‌های فرهنگی افراد جامعه از دو جهت نقش اساسی دارد. نخست اینکه فراگیری دستورات دینی از پیامبر و جانشینان او موجب می‌شود که انسان در زندگی خویش، به فراگیری امور دینی و زندگی بر اساس بینش‌های دینی همت گمارد و راه شناخت تعالیم دینی، پس از کلام خداوند متعال، سخنان پیامبر و جانشینان ایشان است. دیگر اینکه اعتقاد به نبوت و امامت انسان را به الگوپذیری از اولیای دین رهنمون می‌شود. در این باره، قرآن انسان را دعوت می‌کند به این که پیامبر را الگویی نیکو در زندگی قرار دهد: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا» (احزاب: ۲۲)؛ مسلماً برای شما در زندگی رسول خدا سرمشق نیکویی بود، برای آنها که امید به رحمت خدا و روز رستخیز دارند و خدا را بسیار یاد می‌کنند».

۳-۴. معادباوری

اعتقاد به معاد نقش اساسی در رفع آسیب‌های فرهنگی دارد. چرا که اعتقاد به محاسبه دقیق

راه کارهای معرفتی حکومت دینی در رفع آسیب های فرهنگی با ...؛ شریفی و همکاران | ۹

و عادلانه درجهان آخرت سبب می شود که انسان خود را در انجام کارها آزاد نبیند و تقوا پیشه کند و دنبال گناه و نافرمانی نرود و و به حقوق دیگر تن تعدی نکند و واز هوای نفس متابعت نکند و بین آنان با عدالت رفتار کند چنانکه خدای تعالی در خطاب به حضرت داوود(ع) می فرماید: «يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الدِّينَ يَصْلَوْنَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ (ص: ۲۶)؛ ای داوود! ما تو را خلیفه و (نماینده خود) در زمین قرار دادیم پس در میان مردم بحق داوری کن، و از هوای نفس پیروی مکن که تو را از راه خدا منحرف سازد کسانی که از راه خدا گمراه شوند، عذاب شدیدی بخاطر فراموش کردن روز حساب دارند!». در این آیه خدای تعالی حضرت داود (ع) را از هوای نفس که موجب گمراهی از مسیر حق است به دور می دارد و یاد آور می شود که گمراهان از راه الهی به دلیل فراموشی روز قیامت دچار عذاب دردناک می شوند.

۵. راه کارهای معرفتی گرایشی

منظور از راه کارهای معرفتی گرایشی، گرایش های فطری و تمایلاتی که در وجود هر فردی به ودیعه گذارده شده است که مهم ترین آنها عبارتند از:

۵-۱. افزایش علم و آگاهی افراد جامعه

علم و آگاهی پایه و اساس زندگی هر انسانی می باشد و همانند چراغ روشنگری هست که مسیر زندگی را برای انسان مشخص و زندگی پاک و واقعی را از زندگی معمولی و طبیعی جدا می سازند و به ما می آموزند که چگونه رفتاری با افراد جامعه داشته باشیم، از این رو هر قدر سطح آگاهی و دانش افراد بیشتر باشد، فضایل اخلاقی در جامعه شکوفاتر و آسیب های اجتماعی و فرهنگی کمتر می گردد و به عکس، هر مقدار جهل و نادانی بیشتر، آسیب های اجتماعی و فرهنگی بیشتر می گردد. به همین دلیل است که قرآن کریم، منشأ بسیاری از آسیب های فرهنگی و اجتماعی را فقدان آگاهی و اطلاعات لازم می داند. چنانکه درباره انحراف جنسی قوم لوط می فرماید: «أَنْكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِّنْ دُونِ

النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ (نمل: ۵۵)؛ آیا شما به جای زنان از روی شهوت به سراغ مردان می‌روید؟ شما قومی نادانید».

در آیه دیگر جهل و نادانی را سبب حسادات برادران حضرت یوسف (ع) می‌داند که این عامل سبب توطئه قتل، شکنجه و درجاء انداختن گردید: «قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَ أَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ (یوسف: ۸۹)؛ آیا دانستید با یوسف و برادرش (بنیامین) چه کردید، آن گاه که جاهل بودید» و هم‌چنین درباره کسانی را که نسبت به مقام والای رسول خدا (ص) احترام لازم را رعایت نمی‌کردند افراد کم فکر و نادان می‌شمارد: «إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِنَ وَّرَاءِ الْحُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ (حجرات: ۴)؛ کسانی که از پشت حجره‌های خانه‌ات، بلند صدا می‌زنند اکثرشان نمی‌فهمند».

براین اساس یکی از مهم‌ترین راه کارهای معرفتی حکومت دینی، افزایش سطح علم و آگاهی افراد جامعه در ابعاد؛ خداشناختی، خودشناختی، هستی‌شناختی، آخرت‌شناختی، جامعه‌شناختی و طبیعت‌شناختی می‌باشد.

۲-۵. ترویج فرهنگ عدالت‌خواهی و ظلم‌ستیزی در جامعه

یکی از مهم‌ترین وظایف حکومت دینی جهت رفع آسیب‌های فرهنگی ترویج فرهنگ عدالت‌خواهی و ظلم‌ستیزی در جامعه است. عدالت‌خواهی و ظلم‌ستیزی در قرآن کریم جایگاهی بس والا دارد. از سوره‌های ۱۱۴ گانه قرآن کریم بیش از ۹۵ سوره به موضوع عدل و ظلم پرداخته‌است و در تعداد بسیار زیادی از آیات قرآن کریم به این دو واژه و مشتقات و مفاهیم مرتبط به عدل و ظلم به چشم می‌خورد. در آیات زیادی به طور قاطع به آن فرمان می‌دهد و آن را واجب می‌کند، چنانکه در آیه به تمام افراد با ایمان فرمان می‌دهد که قیام به عدالت کنند و در همین راستا به جامعه اسلامی متذکر می‌شود که بدی‌ها و دشمنی‌های مخالفان نباید شما را از راه عدالت بیرون برد، حتی با دشمنان تان با عدالت رفتار کنید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (مائده: ۸)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، برای خدا به داد برخیزید [و] به عدالت شهادت دهید، و

راه کارهای معرفتی حکومت دینی در رفع آسیب های فرهنگی با...؛ شریفی و همکاران | ۱۱

البته نباید دشمنی گروهی شما را بر آن دارد که عدالت نکنید. عدالت کنید که آن به تقوا نزدیکتر است، و از خدا پروا دارید، که خدا به آنچه انجام می دهید آگاه است».

در آیه دیگر، یکی از اهداف عمده پیامبران را اقامه عدل و قسط معرفی می کند: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيُقِيمُوا النَّاسَ بِالْقِسْطِ (حدید: ۲۵)؛ به راستی [ما] پیامبران خود را با دلایل آشکار روانه کردیم و با آنها کتاب و ترازو را فرود آوردیم تا مردم به انصاف برخیزند» و در جای دیگر به حضرت داود دستور می دهد که میان مردم با عدالت قضاوت کند: «يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ (ص: ۲۶)». (ای داوود، ما تو را در زمین خلیفه [و جانشین] گردانیدیم پس میان مردم به حق داوری کن). روایات بی شماری از پیشوایان معصوم (ع)، در باره رعایت عدالت و پرهیز از ظلم و ستم بیان شده است: رسول خدا (ص) فرمود: «إِيَّاكُمْ وَالظُّلْمَ فَإِنَّ الظُّلْمَ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ الظُّلْمَاتُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ (حرعاملی، ۱۳۸۳ ش، ج ۹، ص ۴۲)، از ظلم پرهیزید زیرا از تاریکی ها و تجسم اعمال در روز رستاخیز خواهد بود» و در حدیث دیگر می خوانیم: «وبالعدل قامت السموات والارض (ر.ک)؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۵: ۱۰۷)؛ آسمان ها و زمین بر اساس عدل استوارند». این حدیث بیان گر این مطلب است که نه تنها زندگی محدود بشر در این دنیا بدون عدالت بر پا نمی شود، بلکه سراسر جهان هستی و آسمان ها و زمین، همه در پر عدالت و قرار گرفتن هر چیزی در مورد مناسب خود برقرار هستند و اگر لحظه ای از این مسیر، منحرف شوند رو به نیستی و نابودی خود گام بر می دارند.

شاید به همین دلیل باشد که در حدیث می خوانیم: «المَلِكُ يَبْقَى مَعَ الْكُفْرِ وَ لَا يَبْقَى مَعَ الظُّلْمِ؛ حکومت ها با کفر دوام پیدا می کنند ولی با ظلم پایدار نخواهند بود (ر.ک)؛ مجلسی، ۱۴۱۳، ۱۵، ۲۰۸ و ج ۷۵: ۱۶۱).

۳-۵. ترویج آموزه های دینی در غالب پذیرش آزادانه

یکی از مهم ترین راه کارهای معرفتی حکومت دینی برای رفع آسیب ها این است در هدایت مردم از هرگونه روش اجبار خوددار کند به عبارت دیگر انسان آزاد خلق شده است تا بر

اساس منطق و عقلانیت خود، راه درست را از نادرست بازشناسد و اگر حکومت دینی بر اساس فرامین الهی، منطق و حجت را در ارائه آموزه‌های دینی به کار گیرد، بشر به طور طبیعی و بر اساس فطرت، آن را می‌پذیرد و حتی اگر نپذیرد، نمی‌تواند دین را متهم به ناکارآمدی کند. بنیادی‌ترین آیه قرآن که آیت الکرسی است به پذیرش آزادانه دین تصریح می‌کند: «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لَا انفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» (بقره، آیه ۲۵۶)؛ در قبول دین، اکراهی نیست. (زیرا) راه درست از راه انحرافی، روشن شده‌است. بنابراین، کسی که به طاغوت (بت و شیطان، و هر موجود طغیانگر) کافر شود و به خدا ایمان آورد، به دستگیره محکمی چنگ زده‌است، که گسستن برای آن نیست و خداوند، شنوا و داناست.

علامه طباطبائی در تفسیر این می‌نویسد: «در جمله: "لا اکراه فی الدین" دین اجباری نفی شده است، چون دین عبارت است از یک سلسله معارف علمی که معارفی عملی به دنبال دارد، و جامع همه آن معارف، یک کلمه است و آن عبارت است از (اعتقادات)، و اعتقاد و ایمان هم از امور قلبی است که اکراه و اجبار در آن راه ندارد، چون کاربرد اکراه تنها در اعمال ظاهری است، که عبارت است از حرکاتی مادی و بدنی (مکانیکی)، و اما اعتقاد قلبی برای خود، علل و اسباب دیگری از سنخ خود اعتقاد و ادراک دارد و محال است که مثلاً جهل، علم را نتیجه دهد، و یا مقدمات غیر علمی، تصدیقی علمی را بزاید» (۱۴۰۷، ج ۲: ۳۴۲).

در آیه دیگر پروردگار خطاب به پیامبرش می‌فرماید: «وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ» (یونس: ۹۹)؛ و اگر پروردگار تو می‌خواست، تمام کسانی که روی زمین هستند، همگی به (اجبار) ایمان می‌آوردند آیا تو می‌خواهی مردم را مجبور سازی که ایمان بیاورند؟! (ایمان اجباری چه سودی دارد؟!)). در حدیثی بسیار مهم، امام رضا(ع) حکمت اجباری نبودن پذیرش و آموزه‌های دینی را در چارچوب حدیث قدسی تشریح می‌فرماید: روزی مأمون از امام رضا(ع) پرسید: ای فرزند رسول خدا! معنای این سخن خداوند چیست؟ «وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ»

راه کارهای معرفتی حکومت دینی در رفع آسیب های فرهنگی با ...؛ شریفی و همکاران | ۱۳

جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ (يونس، آیه ۹۹). امام رضا(ع) به نقل از پدرانش ... از علی بن ابی طالب(ع) روایت کرد که مسلمانان به رسول خدا(ص) گفتند: ای رسول خدا! ای کاش هر قدر می توانستی مردم را مجبور به پذیرش اسلام می کردی تا شمار ما فراوان می شد و بر دشمنانش برتری می یافتیم. رسول خدا| فرمود: با بدعتی که خداوند نسبت به آن چیزی که به من نفرموده، خدا را ملاقات نخواهم کرد و من از سخت گیران نیستم. در پی آن، خداوند این آیه را فرستاد(الایه). ما به شیوه وادار ساختن و از روی ناچاری در دنیا همان گونه که در آخرت با مشاهده عذاب، ایمان می آورند و اگر با آنان چنین کنم، استحقاق پاداش یا ستایشی از جانب مرا ندارند، ولی من خواسته ام تا آنان از روی اختیار بدون آنکه مجبور شوند ایمان آورند تا از این رو مستحق کرامت، تقرب و جاودانگی شوند (صدوق، ۱۳۸۸، ج ۱: ۱۳۵).

۴-۵. ترویج آسان و ساده آموزه های دینی

یکی از مهم ترین آسیب هایی که جامعه دینی را تهدید می کند، رویگردانی افراد از دین به تصور سخت و دشوار بودن دینداری صورت می گیرد و عملاً موجب آسیب هایی چون خود اجتهادی، خودرأیی، کنار گذاشتن دین، سکولاریسم و ... می شود.

آیات قرآن سرشار از بشارت هایی است که فهم دین و عمل به آموزه های دینی را آسان و راحت جلوه می دهد. بدون شک اگر حکومت دینی و مروجان دین، این حقیقت را باور کنند جذب حداکثری اتفاق می افتد و عملاً کسی دچار آسیب ناشی از سخت نشان دادن نخواهد شد.

خداوند در قرآن خطاب به همه بشریت تصریح می کند و می فرماید: «يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ» (بقره: ۱۸۵)؛ خداوند راحتی شما را می خواهد نه زحمت و نیز می فرماید «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمُ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (حج / ۷۸)؛ و در دین کار سنگین و شاقی بر شما نگذارد». و نیز در خطبه ۱۰۶ نهج البلاغه خدا را شکر می کند که دین آسانی را برای هدایت انسان ها برنامه ریزی کرده است: «شکر برازنده خدایی است که راه اسلام را گشود و نوشیدن آب زلالش را بر تشنگان آسان فرمود (نهج البلاغه: ۱۰۶).

پیامبر اسلام (ص) بعثت خود را بر اساس آسانی و ملایمت معرفی می‌کند: «بُعِثْتُ بِالْحَنِيفِيَّةِ السَّمْحَةِ السَّهْلَةِ» (کلینی، ۱۳۸۹، ج ۵: ۴۹۴)؛ خداوند مرا بر شریعت و دین حنیف و آسان و ملایم برانگیخته است. و نیز در خطاب به پیروان خود اعم از حاکمان جامعه اسلامی کارگزاران و مبلغان دینی می‌فرماید: «از سختگیری (تندروی) در دین خودداری کنید چرا که خداوند دین را آسان قرار داده است.

آنچه می‌توانید از دین بهره مند شوید چرا که خداوند کار شایسته‌ای را که ادامه یابد دوست دارد اگرچه (آن کار شایسته) اندک باشد (ر.ک؛ هندی، ۱۳۹۷، ج ۳: ۳۵). رسول خدا (ص) در آموزه‌ای بلیغ و بسیار کارگشا برای حکومت دینی و همه کارگزاران تبلیغ دین یاد می‌دهد که نه خود را به رنج بیندازند و مردم را دچار رنج کنند و خداوند مرا نه برای رنج دادن به دیگران برانگیخت و نه برای رنج دادن به خود بلکه مرا معلمی آسانگیر مبعوث کرد (ر.ک؛ متقی هندی، ۱۳۹۷، ج ۱۱: ۴۲۴).

بدون شک این آموزه نبوی، چه در بُعد پیامبری و به عنوان حاکم جامعه اسلامی مطرح شده است و اگر این رویکرد، در سازوکار حکومت دینی جنبه اجرایی پیدا کند، لذت و اشتیاق دینداری بیش از پیش گسترش خواهد یافت و عملاً آسیب‌ها - که بیشتر معلول نقص‌ها و سوء اشتیاق هستند - بروز نمی‌یابد.

۶. راه کارهای معرفتی واکنشی

منظور از راه کارهای معرفتی واکنشی، واکنش‌ها و عکس العمل‌های مطلوب در قبال آسیب‌ها و پدیده‌های نا مطلوب است که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

۶-۱. مواجهه با اندیشه‌های آسیب‌زا

یکی از آسیب‌هایی جدی برای هر حکومتی، ترویج اندیشه‌های آسیب‌زا همانند؛ بدعت‌گذاری، التقاط، شبهه‌پردازی می‌باشد که هریک از این اندیشه‌ها خود به تنهایی آسیب جدی برای فرهنگ جامعه و حکومت دینی می‌باشند که براساس آموزه‌های قرآنی و سنت پیشوایان معصوم (ع) حاکمان و دست‌اندرکاران حکومت دینی ملزم به واکنش و مقابله به

راه کارهای معرفتی حکومت دینی در رفع آسیب های فرهنگی با...؛ شریفی و همکاران | ۱۵

چنین آسیب های بسیار خطرناک می باشند و در صورتی که با چنین پدیده هایی مقابله نکنند و اهمال نمایند حکومت دینی دچار فروپاشی و سقوط خواهد بود. مهم ترین اندیشه های آسیب زا عبارتند از:

۶-۱-۱. بدعت گذاری

بدعت در اصطلاح عبارت است از عملی که اصل و پایه ای در شریعت نداشته باشد، یا وارد ساختن چیزی در دین که جزء دین به شمار نمی رود (ر.ک؛ شهیدثانی، ۱۳۹۸، ج ۱: ۵۸۱) برخی دیگر بدعت را اعم از زیاد کردن چیزی در دین یا کم کردن از آن دانسته اند (ر.ک؛ علم الهدی، ۱۴۱۰، ج ۲: ۲۶۴).

خطر بدعت در دین آن قدر زیاد است که با بروز هر کدام از آن، یکی از احکام و یا آموزه های دینی از جامعه رخت بر می بندد چرا که هدف اصل هر بدعت، مقابله با یک آموزه صحیح اعتقادی است. درست مثل یک جنس تقلبی که می خواهد جایگزین جنس اصلی شود.

در قرآن کریم خدای تعالی بدعت گزارانی را که می خواستند احکام جدیدی را در جامعه اسلامی وارد کنند به شدت واکنش نشان می دهد به ویژه آنکه اهل بدعت، نوعاً افرادی هستند که عالم به آن هستند و به طور عمدی در صدد ترویج آن هستند این افراد به نوعی، مستقیم در مقابل پروردگار قرار گرفته اند. خداوند در آیه ۱۴۵ سوره انعام، از پیامبرش می خواهد با بدعت های پدید آمده در دین، این گونه مبارزه کند: «قُلْ لَّا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَىٰ طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَّسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهْلًا لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَ لَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ بگو: «در آنچه بر من وحی شده، هیچ غذای حرامی نمی یابم بجز اینکه مردار باشد، یا خونی که (از بدن حیوان) بیرون ریخته، یا گوشت خوک- که اینها همه پلیدند- یا حیوانی که به گناه، هنگام سر بردن، نام غیر خدا [نام بت ها] بر آن برده شده است.» اما کسی که مضطر (به خوردن این محرّمات) شود، بی آنکه خواهان لذت باشد و یا زیاده روی کند (گناهی بر او نیست) زیرا پروردگارت، آمرزنده مهربان است.»

در آیه دیگری پروردگار این افراد را ستم‌کارترین افراد معرفی می‌کند: «فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» (انعام: ۱۴۴)؛ پس چه کسی ستمکارتر است از آن کس که بر خدا دروغ می‌بندد، تا مردم را از روی جهل گمراه سازد؟! خداوند هیچ‌گاه ستمگران را هدایت نمی‌کند». حساسیت دین اسلام بر بدعت به گونه‌ای است که می‌توان آن را جز اولیات و بدیهیات برشمرد. به گونه‌ای که امام صادق(ع) به نقل از پدرش امام محمدباقر(ع) و به نقل از جدش حضرت علی بن الحسین(ع) می‌فرماید: رسول خدا(ص) هرگاه خطبه می‌خواند، پروردگار را ستایش می‌کرد و بر او درود می‌فرستاد و سپس می‌فرمود: «همانا راست‌ترین گفتار، کتاب خدا و بالاترین هدایت، هدایت محمد| و بدترین کارها، بدعت‌هاست و هر بدعتی گمراهی است (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۱۳، ج ۱۶: ۲۵۶).

مقابله با بدعت‌گذاران آنقدر اهمیت دارد که اگر گفته شود همه سازوکارهای حکومت دینی باید در این خصوص به کار گرفته شود، درست می‌باشد. در روایتی پیامبر(ص) به امام علی(ع) از حوادث دوران حکومتش خبر داد. امام(ع) با چشمانی اشک بار عرض کرد: «ای رسول خدا! ... دعا کنید خدا مرا نزد خود ببرد رسول خدا(ص) فرمود: از من می‌خواهی درباره زمان مرگ که وقتش نزد خدا معین است دعا کنم؟! امام علی(ع) عرض کرد: پس به چه دلیل با آنها بجنگم؟! رسول اکرم| پاسخ فرمود: به جرم بدعت‌گذاری در دین (ر.ک؛ طوسی، ۱۴۱۴: ۵۰۱).

از همین رو علی(ع) در زمان حکومتش بدعت را مقدمه فتنه‌انگیزی معرفی می‌کند و پس از پایان جنگ صفین و ماجرای حکمیت در شهر کوفه فرمود: «همانا جز این نیست که شروع بروز فتنه‌ها، پیروی از هوای نفس و بدعت‌هایی است که گذاشته می‌شود. سخنانی که قرآن با آن مخالف است و گروهی [با هوای نفس و یا بدعت] بر گروه دیگر سلطه و ولایت پیدا کرد که برخلاف دین خداست (نهج‌البلاغه: خطبه ۵۰). رسول خدا (ص) این امر را در مرحله اول وظیفه علما دانسته و فرموده: «هرگاه که در میان امت من بدعتی رخ داد بر دانشمندان است که علم خود را آشکار کنند؛ کسی که چنین نکند، لعنت

خدا بر او باد(کلینی، ۱۳۸۹ق، ج ۱: ۵۴).

۶-۱-۲. التقاط

التقاط یعنی موارد حق و باطل با هم آمیخته شود به گونه‌ای که حقیقت در آن گم شود. التقاط معمولاً آسیبی محسوب می‌شود که افراد با تمسک به برخی از حقایق دینی و کنار گذاشتن بخش‌های دیگری از آموزه‌های دینی، رفتار و گفتار اشتباه و انحرافی خود را از لحاظ اعتقادی توجیه می‌کنند و به آن مشروعیت کاذب می‌دهند.

آسیب التقاط از آنجا اهمیت دارد که مرتکبین آن، خود را در جای خدا، پیشوایان دین و مفسران قرآن و حدیث قرار می‌دهند و عملاً چون سعی می‌کند به خود مشروعیت کاذب بدهند، خطرات آسیب زنی آنها به مراتب بیشتر از دیگر افراد است خداوند در آیه ۱۱۶ سوره نحل به طور مستقیم این افراد را خطاب قرار می‌دهد و می‌فرماید: «وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتَكُمُ الْكَذِبَ هَذَا حَلَالٌ وَهَذَا حَرَامٌ لَتَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ»؛ به خاطر دروغی که زبان‌های شما توصیف می‌کند نگوئید این حلال است و آن حرام، تا بر خدا افترا ببندید، کسانی که به خدا دروغ می‌بندند رستگار نخواهند شد».

همچنین پروردگار برای نشان دادن مصداق التقاط به شیوه رفتاری برخی از علمای منحرف یهود اشاره می‌کند و می‌فرماید: «وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلُؤْنَ أَلْسِنَتَهُم بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ» (آل عمران، آیه ۷۸)؛ در میان آنها (یهود) کسانی هستند که به هنگام تلاوت کتاب (خدا)، زبان خود را چنان می‌گردانند که گمان کنید (آنچه را می‌خوانند)، از کتاب (خدا) است، در حالی که از کتاب (خدا) نیست! (و با صراحت) می‌گویند: آن از طرف خداست! با اینکه از طرف خدا نیست، و به خدا دروغ می‌بندند در حالی که می‌دانند!». در این آیه تصریح شده است که التقاط گرایان نه از روی جهل بلکه عمدانه و آگاهانه این روش را در پیش می‌گیرند و درست به همین علت، برخورد با آنان

از جانب حکومت دینی ضروری است.

قرآن در آیه شریفه دیگری تفکر التقاطی را عامل ناامنی، کشتار و ناهنجاری اجتماعی معرفی می‌کند و باز هم با نشان دادن مصداقی دیگر از شیوه رفتاری یهود، خطر التقاط را برای جامعه ایمانی گوشزد می‌کند و می‌فرماید: «ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِم بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَإِنْ يَأْتُوكُمْ أُسَارَى تَفَادَوْهُمْ وَهُوَ مُحْرَمٌ عَلَيْهِمْ إِخْرَاجُهُمْ أَفْتُمُونُونَ بَعْضُ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذَلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَى أَشَدِّ الْعَذَابِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ» (بقره: ۸۵)؛ اما این شما هستید که یکدیگر را به قتل می‌رسانید، و جمعی از خودتان را از سرزمینشان بیرون می‌کنید و در این گناه و تجاوز به یکدیگر کمک می‌کنید (و اینها همه نقض پیمانی است که با خدا بسته‌اید) ولی اگر بعضی از آنها به صورت اسیران نزد شما آیند فدیة می‌دهید و آنها را آزاد می‌سازید! در حالی که بیرون ساختن آنان بر شما حرام بود، آیا به بعضی از دستورات کتاب آسمانی ایمان می‌آورید و به بعضی کافر می‌شوید؟! برای کسی که این عمل (تبعیض در میان احکام و قوانین خدا) را انجام دهد جز رسوائی در این جهان، و باز گشت به شدیدترین عذاب‌ها در روز رستاخیز، چیز دیگری نخواهد بود، و خداوند از اعمال شما غافل نیست؛ و نیز در آیه دیگری پروردگار صریحاً این رفتار کفار را با انگیزه اصلی آنها معرفی می‌کند و می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَيُرِيدُونَ أَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَيَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ وَيُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا» (نساء: ۱۵۰)؛ کسانی که خدا و پیامبران او را انکار می‌کنند و می‌خواهند در میان آنها تبعیض قائل شوند، و می‌گویند به بعضی ایمان داریم و بعضی را انکار می‌کنیم و می‌خواهند در میان این دو، راهی برای خود انتخاب کنند».

این آیه شریفه به خوبی نشان می‌دهد که هم اکنون نیز بسیاری از افرادی که قصد دارند اسلام را دین خنثی و بی تفاوت نسبت به حق و باطل نشان دهند از روش التقاط استفاده می‌کنند و مدعی می‌شوند در صدد ایجاد راه میانه هستند. امام علی (ع) یکی از

راه کارهای معرفتی حکومت دینی در رفع آسیب های فرهنگی با...؛ شریفی و همکاران | ۱۹

مهم ترین علل بروز تهدید امنیتی برای جامعه و مقابله با حکومت دینی را تمسک به التقاط معرفی می کند. حضرت در تحلیل علت جنگ صفین و حکمیت بین التقاط و فتنه انگیزی رابطه مستقیم برقرار کرده و می فرماید: «همانا آغاز بروز فتنه ها، هواپرستی و بدعت گذاری در احکام آسمانی است. نوآوری هایی که قرآن با آن مخالف است و گروهی [با دو انحراف یاد شده] بر گروه دیگری سلطه یابند که برخلاف دین خداست. پس اگر باطل با حق مخلوط نمی شد، بر طالبان حق پوشیده نمی ماند و اگر حق از باطل جدا و خالص می گشت، زبان دشمنان قطع می گردید ولی [آنان] قسمتی از حق و قسمتی از باطل را می گیرند و به هم می آمیزند. آنجاست که شیطان بر دوستان خود چیره می گردد و تنها آنان که مشمول لطف و رحمت پروردگار هستند نجات خواهند یافت (نهج البلاغه: ۵۰).

امام علی (ع) التقاط را با معرفتی خباثت معاویه این گونه معرفی می کند: «أَلَا وَ إِنَّ مُعَاوِيَةَ قَادَ لُمَّةً مِنَ الْغَوَاةِ وَ عَمَسَ عَلَيْهِمُ الْخَبَرَ حَتَّى جَعَلُوا نُحُورَهُمْ أَعْرَاضَ الْمَنِيَّةِ!» (نهج البلاغه: ۵۱)؛ آگاه باشید معاویه گروهی از گمراهان را همراه آورده و حقیقت را از آنان می پوشاند تا کور کورانه، گلوهایشان را آماج تیر و شمشیر کند.

در این بیانات به خوبی نشان داده می شود که اگر حکومتی، در فهم حق واقعی اشتباه کند و یا عامدانه آن را تحریف کند عملاً جامعه را دچار انحراف و آسیب می کند. همان طور که معاویه با کتمان حق، این افراد را به میدان جنگ می آورد و آنها بدون فهم صحیح با حق، مبارزه می کردند و خود نیز به هلاکت رسیده و جهنمی می شدند، اکنون نیز حکومت هایی مثل آل سعود با کنار گذاشتن حقیقت اسلام ناب محمدی | و تمسک به آموزه های انحرافی، افرادی مثل داعش را تربیت می کند که با شعارها و نمادهای دینی، از اسلام چهره ای خشن، کریه و غیر منطقی به نمایش می گذارند. واکاوی تفکرات داعش نشان می دهد که بیشتر آنان در تفکیک حق و باطل دچار مشکل هستند و عملاً با درآمیختن آن دو، رویکرد انحرافی از دین را نشان می دهند.

۶-۱-۳. شبهه پردازی

یکی از مهم‌ترین اندیشه‌های آسیب‌زا شبهه پردازی است که همیشه مسیر حق را دچار چالش می‌کند، در جامعه دینی هر میزان شبهه پردازی بیشتر باشد به علت تردیدها، جامعه به سمت گمراهی، شهوت‌رانی، گناه و کفران نعمات الهی و رویگردانی از حق و حقیقت بیشتر خواهد. لذا رسول اکرم درباره عواقب بی‌تفاوتی در قبال شبهات می‌فرماید: آنکه مرتکب شبهات شود، در منجلاب محرمات افتد چنانکه اگر شبان، رمه خویش را در حاشیه زمین‌های ممنوع بچرانند، در آستانه تعرض بدان قرار گیرد (ر.ک؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۷: ۳۲۳).

اگر حکومت دینی در قبال مواجهه با شبهه به صورت عمل نکنند و نسبت به ترویج شبهه حساس نباشند بر همه امور سیاسی، اقتصادی و اجتماعی سایه می‌افکند در این صورت می‌تواند سرنوشت حکومت دینی را تغییر دهد چنانکه امام علی پس از بی‌وفایی کوفیان و همراهی نکردن آنان با جریان حق و حقانیت که به گستاخی و میدان‌داری بنی‌امیه منجر شد خطاب به آنان می‌فرماید: «جایگاه خود را به ستمگران واگذار کردید و زمام امور خود را به دست بیگانگان سپردید و امور الهی را به آنان [بنی‌امیه] سپردید همان‌هایی که به شبهات عمل می‌کنند و در شهوات غوطه‌ور هستند (نهج‌البلاغه: ۱۰۶). این عبارات به خوبی نشان می‌دهد که شبهه و شهوت، دو عنصر کلیدی در فکر و جسم می‌باشد که می‌تواند در صورت بروز، سرنوشت حکومت دینی را عوض کند.

۶-۲. مقابله با تقلید نابجا و کورکورانه

یکی از مهم‌ترین آسیب‌هایی که از ابتدای اسلام وجود داشته است و در شرایط کنونی به علت هجوم فرهنگی و ضعف تبیین معارف دینی بسیار بیشتر شده است پیروی و تقلید نابجا و کورکورانه است. به گونه‌ای که اکنون در جامعه ما، برخی در گفتار، رفتار، پوشش و نوع زندگی به آموزه‌های دینی بی‌توجه هستند و سعی می‌کنند فرهنگ مادی غرب را

راه کارهای معرفتی حکومت دینی در رفع آسیب های فرهنگی با...؛ شریفی و همکاران | ۲۱

جایگزین فرهنگ حقیقی اسلام کنند. فرهنگی که ناظر بر زندگی مطلوب دنیوی و اخروی می باشد.

خداوند در قرآن انسان را به فهم صحیح از واقعیت ها و بی توجهی به تقلید از دیگران فرا می خواند: «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولٌ (اسراء، آیه ۳۶)، از آنچه نمی دانی پیروی مکن، چرا که گوش و چشم و دل ها همه مسئولند».

مذمت پیروی کورکورانه آن قدر اهمیت دارد که امام علی (ع) آنان را به عنوان ضلع سوم و خطرناک هر جامعه ای معرفی می کند که انسان مؤمن باید از نزدیک شدن به آنان و یا قرار گرفتن در زمره آنان به شدت خودداری کند آسیب این افراد به اندازه ای است که حتی ممکن است سرنوشت یک امت و یا حکومت صالحه دینی را عوض کنند بر اساس روایتی که کمیل بن زیاد نقل می کند، حضرت دست او را گرفت و به سوی قبرستان کوفه برد و آنگاه آه پر دردی کشید و فرمود: «إِنَّ هَذِهِ الْقُلُوبَ أَوْعِيَةٌ فَخَيْرُهَا أَوْعَاهَا، فَاحْفَظْ عَنِّي مَا أَقُولُ لَكَ. النَّاسُ ثَلَاثَةٌ: فَعَالِمٌ رَبَّانِيٌّ وَ مُتَعَلِّمٌ عَلَى سَبِيلِ نَجَاةٍ وَ هَمَّجٌ رَعَاعٌ، أَتْبَاعُ كُلِّ نَاعِقٍ يَمِيلُونَ مَعَ كُلِّ رِيحٍ، لَمْ يَسْتَضِيئُوا بِنُورِ الْعِلْمِ وَ لَمْ يَلْجَأُوا إِلَى رُكْنٍ وَثِيقٍ. (نهج البلاغه، حکمت ۱۴۷)»، ای کمیل! این قلب ها همچون ظرف هایی هستند که بهترین آنها فراگیرترین آنهاست پس آنچه را که می گویم نگاهدار. مردم سه دسته اند: دانشمند الهی و آموزنده ای در مسیر رستگاری و گروهی [سوم] مثل پشه هایی که دستخوش باد و طوفان هستند و همیشه سرگردانند به دنبال هر صدایی می روند و با وزش هر بادی حرکت می کنند نه از روشنایی دانش نور گرفتند و نه پناهگاه استواری پناه بردند»

طبق این بیان نورانی، گروه سوم که از لحاظ اجتماعی گروه خاکستری نامیده می شوند در مسیر سعادت نیستند. این افراد علاوه بر آسیبی که به خود وارد می کنند موجب آسیب به جامعه می شوند و چون کمیت آنها - به ویژه در شرایط کنونی - قابل توجه است، نماد حق، جلوه می کنند، لذا حکومت دینی برای این افراد، باید برنامه ریزی کند تا از

کمیت آنها کاسته شود و عملاً بیشتر پیروان جامعه از دو گروه دانشمند و طالب علم تشکیل شود و هرچه شمار این دو گروه بیشتر شود، آسیب پیروی کورکورانه کمتر جامعه اسلامی را تهدید می‌کند.

حکومت دینی لازم است با فرهنگ سازی با چنین آسیبی واکنش نشان دهد چنانکه پیشوایان معصوم انجام دادند رسول اکرم (ص) نیز به پیروان خود سفارش می‌فرماید: «لَا تَكُونُوا إِمْعَةً، تَقُولُونَ: إِنَّ أَحْسَنَ النَّاسِ أَحْسَنًا، وَإِنْ ظَلَمُوا ظَلَمْنَا، وَلَكِنْ وَطْنَا أَنْفُسَكُمْ، إِنْ أَحْسَنَ النَّاسُ أَنْ تُحْسِنُوا، وَإِنْ أَسَاءُوا فَلَا تَظْلِمُوا» (ر.ک؛ ترمذی، ۱۴۰۱، ج ۴: ۳۶۴)؛ و سست‌رأی نباشید که بگویید: اگر مردم خوبی کردند، خوبی می‌کنیم و اگر ستم کردند، ستم می‌کنیم بلکه خود را این گونه آماده کنید که اگر مردم نیکی کردند، نیکی کنید و اگر بدی کردند، ستم نکنید» (ترمذی، ۱۴۰۱، ج ۴: ۳۶۴) و نیز امام موسی بن جعفر (ع) به یکی از شاگردانش می‌فرماید: ای هشام! اگر در دست تو گردویی بود و مردم گفتند مروارید است سودی به حال تو ندارد، در حالی که تو خود می‌دانی که آن گردو است. و چنان چه آنچه در دست تو است مروارید باشد ولی مردم بگویند گردو است، این گفته مردم نیز زیانی به تو نمی‌رساند، در حالی که خود می‌دانی که آنچه در دست داری مروارید است» (حرانی، ۱۴۰۴: ۲۸۵).

۳-۶. مقایله با خرافه پرستی

خرافه یا خرافات عبارت است از اعتقادات بی‌اساسی که با عقل و منطق و علم و واقعیت سازگاری نداشته باشد همانند؛ اعتقاد به نحس بودن عدد سیزده، سیزده فروردین ماه نزد ایرانیان و یکشنبه سیزدهم هر ماه نزد اروپاییان، جن‌گیری، نحس بودن هدیه دادن چاقو، شکستن نمکدان، سعادت آوردن آتش‌افروزی در چهارشنبه‌سوری، ناله جغد، اعتقاد به شانس، و... .

خرافی‌گرایی مختص به جوامع عقب مانده نیست، در پیشرفته‌ترین جامعه‌ها نیز افکار خرافی رواج دارد. علامه طباطبایی در این مورد می‌نویسد: مایه بسی تعجب است که

راه کارهای معرفتی حکومت دینی در رفع آسیب های فرهنگی با...؛ شریفی و همکاران | ۲۳

خرافه پرستی، گریبان مدعیان تمدن جدید و دانشمندان علوم تجربی و روشنفکران امروز را نیز گرفته است (ر.ک؛ طباطبایی، ۱۳۹۴، ج ۲: ۴۲۳).

خرافه گرایی عوامل گوناگونی دارد: برخی زاده ساده دلی است و منشأ روانی - عاطفی دارد و برخی زاینده تصورات خیالی و آرزوها می باشد و برخی نیز برآمده از جهل به علل و فرآیند به وجود آمدن آن است.

علامه طباطبایی منشأ خرافات را از این جهت می داند که عواطف و احساسات باطنی که قوه خیال صورتی را در ذهن خود قرار داده، به بیرون می کشاند که گاه از روی امیدواری یا از ترس شکل می گیرد و همان را در ذهن خود نگه می دارد مانند اینکه بیابانی بزرگ و وحشتناک تصور می کند که غولی خطرناک قصد نابودی او را کرده و کسی که در این وادی دادرسی ندارد. در ذهن خود اشباح و اجسام عجیب و غریب تصور می کند که در اطراف او قرار دارند. در این هنگام برای دفع این موجودات، به خواندن اوراد و اعمالی روی می آورد و یک باره همه آنها نابود می شوند. این تجربه را در عالم واقع قرار می دهد (ر.ک؛ همان، ج ۱: ۴۲۱). پیشوایان معصوم (ع) با خرافه گرایی مبارزه کرده و همواره مراقب بودند که مبدا خرافه ای در دین اسلام و در خانواده جامعه اسلامی به وجود آید.

آن حضرت خود در چنین مواقعی با بهترین اقدام از پیدایش انحراف جلوگیری می کردند، چنان که در روایتی از امام کاظم (ع) است که فرمود: ابراهیم فرزند رسول خدا (ع)، وقتی از دنیا رفت و کسوف خورشید رخ داد، مردم گفتند: خورشید به خاطر درگذشت فرزند رسول خدا کسوف نمود رسول خدا وقتی این سخن را شنید بر فراز منبر رفت و بعد از حمد و ثنای الهی فرمود: «ای مردم، خورشید و ماه دو نشانه از نشانه های الهی اند، و به امر خدا در جریان هستند و مطیع او هستند، به خاطر مرگ کسی کسوف نمی کنند، اگر یکی از آنها یا هر دوی آنها کسوف کردند پس نماز بگذارید» (همان، ج ۳: ۴۶۳). سپس رسول خدا از منبر فرود آمدند و همراه با مردم نماز آیات خواندند. در این

حدیث ضمن آنکه افکار آنها را باطل و بی‌اساس اعلام می‌کنند، وظیفه شرعی آنها که اقامه نماز است را نیز بیان می‌فرماید.

برخورد پیامبر اکرم با خرافات و اوهام، اختصاص به دوران رسالت حضرت ندارد، بلکه در تمام دوران زندگی این گونه بود: زمانی که در سن چهارسالگی بود و در صحرا در کنار مادر رضاعی خود حلیمه سعدیه زندگی می‌کرد، روزی از مادر خواست همراه برادران خود به صحرا برود. حلیمه این تقاضا را پذیرفت و فردای آن روز، محمد را تمیز کرد و به موهایش روغن زد و بر چشمانش سرمه کشید و برای این که از شر دیوهای صحرا در امان باشد، مهره یمانی که در نخ بسته بود برای حفاظت او به گردنش آویخت. محمد مهره از گردن درآورد و به مادرش گفت: مادر عزیزم، آرام و مطمئن باش؛ خدای من که همواره با من است، حافظ و نگهبان من خواهد بود (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۱۳، ج ۲۲: ۱۹۲).

بحث و نتیجه‌گیری

(الف) راه کارهای حکومت دینی در رفع آسیب‌های فرهنگی در یک تقسیم‌بندی کلی به راه کارهای معرفتی و راه کارهای عملی و رفتاری تقسیم می‌شوند و راه کارهای معرفتی در یک تقسیم‌بندی کلی به راه کارهای معرفتی نگرشی، معرفتی گرایشی و معرفتی کنشی تقسیم می‌شوند.

(ب) راه کارهای نگرشی شامل؛ توحید و یکتاپرستی، رسالت و امامت و معاد باوری می‌باشند که هر یک از آنها در رفع آسیب‌های اجتماعی تأثیرگذارند بر این اساس حکومت دینی موظف است در تقویت باورها و اعتقادات افراد جامعه تلاش نماید و در صورت اهمال در آنها سبب انحلال و سقوط حکومت خواهد بود.

(ج) باور به توحید و یکتا پرستی نقش اساسی و بنیادی در رفع آسیب‌های فرهنگی دارد چرا که اعتقاد به حضور خدا در تمامی ابعاد زندگی انسان، مانع بروز آسیب‌ها و بحران و در بخش‌های مختلف رفتار و عمل انسان همانند؛ انحصاری آرامش و اطمینان قلب، توکل، صبر و شکیبایی، ایجاد روحیه تسلیم و رضا به مقدرات الهی تأثیرگذار است و اتقاد به

راه کارهای معرفتی حکومت دینی در رفع آسیب های فرهنگی با...؛ شریفی و همکاران | ۲۵

رسالت و امامت در دو جهت فراگیری دستورات دینی و الگو پذیری از اولیای الهی در رفع آسیب های نقش اساسی دارند و اعتقاد به محاسبه عادلانه در جهان آخرت سبب می شود که انسان خود را در انجام کارها آزاد نیند و تقوا پیشه سازد و دنبال گناه و نافرمانی نرود و به حقوق دیگران تعدی نکند.

د) مهم ترین راه کارهای معرفتی گرایشی، افزایش علم و آگاهی افراد جامعه، ترویج فرهنگ عدالت خواهی و ظلم ستیزی، رعایت اعتدال در ترویج آموزه های دینی و ارائه آسان و ساده آموزه های دینی می باشد.

هـ. مقابله با اندیشه های آسیب زا، مقابله با تقلید کورکورانه از فرهنگ بیگانه و خرافه پرستی از مهم ترین راه کارهای معرفتی کنشی می باشند. بدعت گذاری، التقاط و شبهه پردازی از مهم ترین اندیشه های آسیب زا می باشند. که حکومت دینی جهت رفع آسیب های فرهنگی ملزم به مقابله با این اندیشه های انحرافی می باشد.

ORCID

Enayat Sharifi

 <http://orcid.org/0000-0002-1622-539x>

Seyed Majid Ghasem

 <http://orcid.org/0000-0001-5374-7819>

Petroudi

Mohammad Sedghi

 <http://orcid.org/0000-0001-9831-2165>

Hesameddin Khalatbari

 <http://orcid.org/0000-0002-7723-4775>

منابع

- قرآن کریم. ترجمه مکارم شیرازی.
- نهج البلاغه. ترجمه دشتی. (۱۳۸۳). قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین.
- آقا بخشی، علی. (۱۳۷۶). فرهنگ علوم سیاسی. چاپ سوم. نهران: مرکز اطلاعات و مدارک علمی.
- اسکافی، محمد بن همام. (۱۴۰۴ق)؛ التمهیص. قم: نشر مدرسه امام مهدی.
- ترمذی، محمد بن عیسی. (۱۴۰۱ق). سنن الترمذی (الجامع الصحیح). بیروت: دار احیاء التراث.
- تهانوی، محمد اعلی بن علی (بی تا). موسوعه کشف اصطلاحات الفنون و العلوم. ترجمه عبدالله خالدی. لبنان: مکتبه لبنان ناشرون.
- حرّانی، محمد بن علی. (۱۴۰۴ق). تحف العقول عن آل الرسول. قم: انتشارات مؤسسه نشر اسلامی.
- خسروپناه. عبدالحسین. (۱۳۸۴). آسیب شناسی جامعه دینی. قم: نشر معارف.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۲ش). لغت نامه دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- روشیلاو، آن ماری و اُدیل بورفیون. (۱۳۷۱ش). روان شناسی اجتماعی. ترجمه محمد دادگران. تهران: مروارید.
- رهنمایی، سید احمد. (۱۳۸۶). فصلنامه معرفت. فصل نامه معرفت. شماره ۳۰. ص ۲۵.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی عاملی. (۱۳۹۸ق). الروضه البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة. به کوشش سید محمد کلانترنجف: نشر جامعه النجف الدینیة.
- صدوق، شیخ ابو جعفر. محمد بن علی. (۱۳۸۸). عیون اخبار الرضا. ترجمه نجفی اصفهانی. قم: نشر پیام علمدار.
- علم الهدی، علامه سید مرتضی. (۱۴۱۰ق). رسائل الشریف المرتضی. قم: نشر دار القرآن الکریم.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۹۴ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: نشر مؤسسه اسماعیلیان.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴). امالی. قم: دارالثقافه.
- کلینی. (۱۳۸۹ق). الکافی. تهران: نشر دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، علامه محمد باقر. (۱۴۱۳ق). بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار. بیروت: نشر مؤسسه وفاء.
- متقی هندی، علاء الدین علی بن حسام. (۱۳۹۷ق). کنز العمال فی سنن الاقوال والانفعال. بیروت.

نشر مرکز تراث الاسلامیه.

نوری، میرزا حسین. (۱۴۰۸ق). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*. قم. مؤسسه آل البيت.
واعظی، احمد. (۱۳۸۵). *حکومت اسلامی*. چاپ دوم. قم: انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.

References [In Persian]

- Holy Quran. Translated by Makarem Shirazi.
Nahj al-Balaqa. Translated by Dashti. (2004). Qom: Amir I-Mo'menin Cultural and Research Institute.
Aqabakhshi, Ali. (1997). *Political Science Culture. 3rd edition*. Tehran: Center for Scientific Information and Documentation.
Askafi, Muhammad bin-Hammam. (1984); *Al-Tamhis*. Qom: School of Imam Mahdi Publication.
Tirmidhi, Muhammad bin Isa. (1981). *Sunan al-Tirmidhi (Al-Jami as-Sahih)*. Beirut: Dar Ihya al-Turath.
Tahanawi, Muhammad A'la bin Ali (unknown). *Mawsu'at Kashaf Istilahat al-Funun wa-al-'Ulum. Translated by Abdullah Khaledi. Lebanon: Maktabat Lobnan Nasherun.*
Horrani, Muhammd bin Ali. (1984). *Tohf al-Uqul an A'ale al-Rasul. Qom: Islamic Publication Institute.*
Khosropanah, Abdolhossein. (2004). *Pathology of Religious Society. Qom: Ma'aref Publication.*
Dehkhoda, Aliakbar. (1993). *Dehkhoda Dictionary. Tehran. University of Tehran Publication.*
Rocheblave, Anne-Marie and Bourguignon, Odile. (1992). *Psychologie sociale Clinique. Translated by Mohammad Dadgaram. Tehran: Morvarid.*
Rahnamaei, Seyyed Ahmad. (2007). *Ma'refat Quarterly. Marefat Quarterly. No. 30. P.25*
Shahid Thani, Zayn al-Din ibn Ali Ameli. (1978). *Al-Rawda al-bahiyya fi sharh al-lum'at al-Dimashqiyya. With the endeavors of Seyyed Mohammad Kalantarnajaf: Jameat al-Najaf al-Diniyah Publiciation.*
Suduq, Shaykh abu Jafar. Muhammad ibn Ali. (2009). *Uyun Akhbar al-Ridha. Translated by Najafi Isfahani. Qom: Payame Alamdar Publication*
Alam Alhoda, Seyyed Morteza. (1990). *Rasa'el al-Sharif al-Murteza. Qom. Dar al-Quran al-Karim Publication*
Tabatabaei, Sayyed Muhammadhossein. (1974). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran. Qom: Ismaeilian Institute Publication.*
Tusi, Muhammad bin Hasan. (1994). *Amali. Qom: Dar al-Thaqafeh.*
Kulayni. (1970). *Al-Kafi. Tehran: Dar al-Kutub Islamiyah.*

- Majlesi, Allameh Muhammadbaqer. (1993). Bihar al-anwar al-jameat al-dorar akhbar al-a'immat al-athar. Beirut: Vafa Institute Publication.
- Mottaqi Hendi, Alaeddin ali bin Hisam. (1977). Kanz al-a'mal fi sunan al-aqwal wa al-infi'al. Beirut: Turath al-Islamiyah.
- Nuri, Mirza Hussein. (1988). Mustadrak al-wasail wa mustanbit al-masail. Qom: Al al-Beyt Institute.
- Vaezi, Ahmad. (2006). Islamic Government. 2nd edition. Qom: Qom Seminary Management Center Publishing House.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

استناد به این مقاله: شریفی، عنایت، قاسمی پطروودی، سید مجید، صدقی الاتق، محمد، خلعتبری، حسام الدین. (۱۴۰۱). راه کارهای معرفتی حکومت دینی در رفع آسیب های فرهنگی با تأکید بر قرآن و سنت، فصلنامه علمی پژوهشنامه معارف قرآنی، ۱۳(۴۹)، ۱-۲۸.

DOI: 10.22054/RJQK.2021.63920.2444

Quranic Knowledge Research is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.